

मिळून साऱ्याजणी

PUNE | वर्ष अठरावे | अंक पाचवा | डिसेंबर २०१८ | पृष्ठसंख्या ६० | किंमत ₹ ५०/-

स्त्रियांनी आणि पुरुषांनी स्वतःशी आणि परस्परांशी संवाद साधावा यासाठी...

मुख्य संपादक

विद्या बाळ

संपादक

गीताली वि. मं.

संपादन साहाय्य

पूनम बा. मं.

कार्यालयीन व्यवस्थापन

मानसी घाणेकर

प्रगती सावंत, आकाश पवार,

संगीता माझरे, भारती सुपेकर

मुखपृष्ठ चित्र

मीरा कुलकर्णी, नांदेड

मुखपृष्ठ मांडणी

प्राइम पुणे

अंक जुळणी - अंक मांडणी

अविनाश कडे

आतील सुलेखन व चित्रे

राजू देशपांडे, शेखर गोडबोले,

गिरीश सहस्रबुद्धे, प्रमोदकुमार अणेराव

आणि नेटवरून साभार

मुद्रितशोधन

हृषिकेश पाळंदे आणि साऱ्याजणी

अक्षरजुळणी

नीला देशपांडे

कार्यालयाचा पत्ता

'मिळून साऱ्याजणी'

४०/१/ब, भोंडे कॉलनी, कर्वे रोड,

पुणे - ४११००४.

Email : saryajani@gmail.com

वर्गणी व अंकासंबंधी चौकशी

०२०-२५४३३२०७

संपादकीय विभाग - ०२०-२५४५४८३५

कार्यालयीन वेळ

सोम. ते शुक्र. दु. १२ ते ५

वार्षिक वर्गणी

व्यक्तीसाठी ५०० रु. / संस्थेसाठी ७०० रु.

(अधिक तपशील पान क्र. ९ वर)

संवाद / गीताली / ४

'मिळून साऱ्याजणी'नं

मला काय दिलं ? / ६

संपादकीय / मनीषा सुभेदार / ७

त्यांना देणगी नाही, संधी द्या

अद्वैत दंडवते / ८

बेळगाव परिसरातील समाजनिष्ठ

खंबीर लोकस्त्री / शोभा नाईक / ११

जाहिरातींच्या विश्वात

विनिता हाटे / १४

कथा - जुनं ते सोनं

अशोक करंदीकर / १६

जिज्ञासा, सजग ते 'मी टू'

जयश्री गोडसे / २०

समुपदेशन आणि मी

रजनी करंदीकर / २१

कवितेला आठवताना

चित्रा राजेंद्र जोशी / २२

पाऊलवाट चालताना

नलिनी नेने, शुभदा गद्रे / २५

बहुआयामी अनिता दांडेकर

सरिता आवाड / २८

गर्भपाताचे पडद्यामागचे वास्तव

शमिता बिरमोळे / ३०

परिवर्तनाच्या वाटा

अरुणा कुलकर्णी / ३२

कविता - जयश्री परांडकर, किरण

डोंगरदिवे, चाफेश्वर गांगवे / ३४

दुष्काळाचं ओझं आणि बाईमाणूस

पद्माकर मलकापुरे / ३५

पंगुम लंघयते गिरीम

अस्मिता रुगे / ३६

पुरुषभान जागवताना...

प्रिय सखी / आरती पोटफोडे / ३८

कविता / रमेश जाधव / ३९

स्त्री अस्तित्व : परत प्रश्नचिन्हच !

शोभा रोकडे / ४१

सर्पमैत्रीण वनिता बोराडे

नरेंद्र लांजेवार / ४२

तरुण डॉट कॉम

पुनरावलोकन : उद्दिष्टांचे

रखमा हेमा श्रीकांत / ४४

संवाद स्पंदनं

अकोला संवाद घर

दीप्ती जोशी / ४७

विले पार्ले सखी मंडळ

राधा पेठे / ४७

लायब्ररी बंद करताना

रेवती गोगटे / ४८

आपल्या वाचनालयात / ५०

वाचणारे लिहितात / ५२

प्रतिनिधी यादी / ५८

निरामय पब्लिक चॅरिटेबल ट्रस्टच्या मालकीचे मिळून साऱ्याजणी मासिक मुद्रक, प्रकाशक गीताली वि. मं. यांनी युनिक ऑफसेट, १५२३, सदाशिव पेठ, आनंदशिल्प, पुणे ४११०३० येथे छापून ४०/१/ब, भोंडे कॉलनी, कर्वे रोड, पुणे ४११००४ येथे प्रसिद्ध केले. संपादक-गीताली वि. मं.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकास अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व राज्य शासन सहमत असेलच असे नाही. अंकात प्रसिद्ध केलेल्या मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

आमचे वितरक : संदेश एजन्सी : २४४५९३६१/६६०२१३४० पूनम एजन्सी : २४४९४६६८, बी. डी. बागवे आणि कंपनी, मुंबई : २३८५७०१२ पाठक ब्रदर्स : नाशिक २५०६८९८ नागपूर - २४२०२९३, जळगाव : २२२८८०६

बेळगाव परिसरातील समाजनिष्ठ खंबीर लोकस्त्री

शोभा नाईक

लोकगीत हा प्रकार व्यक्त होण्याचा. त्याची अनेकदा लिखित मिळतात पण मुख्यत्वे ती मुखोद्गत पुढच्या पिढीपर्यंत पोहोचत असत. अजूनही खेडोपाडी त्याच्या खुणा आढळतात. अशाच लोकगीतातील लोकस्त्री. तीही बेळगाव परिसरातील टिपली आहे शोभा नाईक यांनी.

बेळगाव हे दक्षिण महाराष्ट्र आणि उत्तर कर्नाटक या सीमारेषेवर वसलेले निसर्गसंपन्न असं गाव. अलीकडे या गावाला शहरी चेहरा येतोय. पण एक बेळगाव शहर वगळलं, तर त्याच्या भोवतीनं छोटी छोटी शेकडो खेडी आपल्या शेतीवाडीत हंगामानुसार कामधंदा आटोपून पहुडलेली दिसतील. अनेकविध भाषा संस्कृतींनी नटलेल्या भारत देशाच्या मराठी व कन्नड या दोन प्रमुख भाषिकसंस्कृतींचे रसकस प्राशन करत त्यांची सत्त्वं स्वतःत मुरवून शेकडो शतकांच्या समृद्ध वाटचाली पाठीशी ठेवत नांदणारा हा परिसर; म्हटलं तर विशेषच. सांस्कृतिकदृष्ट्या स्वतःला संपन्न म्हणवणारा, ऐतिहासिक वारसाही भक्कम असणारा हा भाग प्रामुख्याने कृषी संस्कृतीत श्वास घेणारं गाव आहे. केवळ ऊसाटकी आपल्या मानगुटीवर बसवून न घेता बासमती, आंबेमोहोर, कुमुद, काळी गजवेली, जिरली, बंगार कंडी-सोनम, इंद्रायणी, आंतरसाळी, दोडगा असे घमघमीत भातांचे विविध नमुने पिकविणारा, तसेच चण्या (मसूर), वाटाणे, आवरे, तूर, सावा, हरभरे, ज्वारी, मका, रागी, मोहरी, मिरची, रताळी, बटाटा, भुईमूग, भाजीपाल्याचे मळे यासाठी सुप्रसिद्ध असा हा गाव लोक पातळीवरील स्त्रियांच्या जात्यावरच्या ओव्यांनी, विवाहगीतांनी, सणावारी म्हणायच्या गीतांनी, विधिविधानांनी गजबजलेला आहे.

अशा या लोकगीतांची रेलचेल असलेल्या परिसरातील प्रत्यक्षात चालणारे लोकजीवन, व्यवहार आणि परंपरागत चालत आलेल्या लोकगीतांतून येथील लोकस्त्री उलगडण्याचा प्रयत्न करता येतो. येथील जीवनात रुढ असलेल्या स्त्रियांच्या संदर्भातील विधिविधानांचं स्वरूप या परिसरातील लोकगीतं आपल्याला सांगतील. वास्तविक आता काळ बदलल्यामुळे जगण्याच्या पद्धती बदलत निघाल्या आहेत. लोकगीतं आता एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत हस्तांतरित होण्याचं चित्र पुसलं जात आहे.

लोकगीतं प्रामुख्याने विवाहविधीचे मंच आपल्या रंगानं माखवून देत असतात. स्त्रीसाठी अनिवार्य असलेली विवाह ही सामाजिक संस्था काहीसे बदल आत्मसात करत असली, तरीही लोकजीवनात या लोकगीतात्मक विधिविधानांचं अजूनही अस्तित्व शिल्लक आहे. त्यामुळे उच्च शिक्षणाच्या सुविधांचा लाभ उठवणाऱ्या मुलींची संख्या हळूहळू वाढत असली, तरीही बेळगाव हे आधुनिक शिक्षणाचं उत्तर कर्नाटकातील केंद्र झालेलं असलं तरीही इथं कला, वाणिज्य, शास्त्र, व्यवस्थापन, वैद्यक, तंत्रज्ञान, उद्योग या अभ्यासशाखांची पदवी व पदव्युत्तर संशोधन या सुविधा पुरवणारी विद्यापीठं तळपत असली, तरीही येथील समाजजीवनाची मानसिक पातळी मात्र लोकसंचितातील विधिविधानांनी युक्त आहे.

बेळगाव परिसरानं लोकगीतांचा मोठा खजाना नित्याच्या जीवन व्यवहारात जोपासलाय. त्यात प्रामुख्याने स्त्रीगीतं आढळतात. या गीतांतून अर्थातच स्त्रीचं अंतःकरण प्रकट होतं. त्यामधून तिचं आत्मभान तर प्रकट होतंच, पण त्याच बरोबर महत्वाचं म्हणजे समाजभानसुद्धा ही स्त्री विसरू शकत नाही, असं दिसतं. हे गाव तिचं गाव आहे, असं तिला वाटत असल्याच्या संवेदना तिच्या तोंडी असणाऱ्या गाण्यांमधून प्रकटतात. तिच्या जगण्याचं दर्शन तिची गाणी घडवतात. त्यातून तिची कौटुंबिकता आपल्याला पाहता येतेच, पण त्याबरोबरच तिची मानसिकता, सांस्कृतिकता, सामाजिकता, आर्थिकता आणि बौद्धिकता यांचा प्रत्यय घेता येतो. वास्तविक हा व्यापक विषय आहे. पण जागेअभावी आपण अगदी थोडक्यात बेळगाव परिसरातील गीतांतून आविष्कृत होणाऱ्या लोकस्त्रीच्या काही निवडक संवेदनांचा विचार करू. त्यामध्ये प्रामुख्याने सामाजिकतेवर लक्ष केंद्रित करू.

बेळगाव परिसरातील लोकस्त्री ही लेकरवाळी स्त्री आहे. ती समाजभान बाळगणारी आहे. ती आपल्या घरीदारी पारंपरिक रीतीभातीसह नांदते. घरातील तिच्या जिवाभावाच्या माणसांशी जशी ती जोडलेली आहे, तशीच परिसरातील इतर माणसांशीही तेवढ्याच आपुलकीनं जोडलेली आहे. या गीतांनी समाजातील विविध जातिपंथातील, स्तरातील स्त्रीचा प्रातिनिधिक आवाज व्यक्त केला आहे, हे विशेष म्हटलं पाहिजे. कन्या, माहेरवाशीण, सासुरवाशीण, अर्धांगिनी, माता, सून, सासू, सखी या सांस्कृतिक भूमिकांसह वैशिष्ट्य म्हणजे समाजधुरीण विचारवंत व्यक्ती म्हणूनही या परिसरातील लोकस्त्री भूमिका निभावते. या भूमिका ती कशा निभावते, त्यामध्ये तिची नैतिक भूमिका कोणती या साऱ्याचे दर्शन या परिसरातील लोकगीतं घडवतात. स्त्रीच्या वाढ्याला येणाऱ्या विविध सांस्कृतिक नात्यांच्या दोन्ही बाजू या परिसरातील लोकगीतांनी अधोरेखित केलेल्या दिसतात. मुनेचा दुःस्वास

करणारी सासू जशी आहे, तशीच सुनेला आपल्या पोटच्या मुलीसारखं समजणारी प्रेमळ सासूही येथील लोकगीतांनी दर्शवली आहे. सासरा, दीर, नवरा आणि नणंदेबाबतही हेच चित्र आहे. चांगलं सासर ही तिची उपलब्धी अशी आहे की, तिला माहेरचा विसर पडून गेलाय. केवळ नकारात्मक भूमिका मांडणं या स्त्रीस योग्य वाटत नाही, स्त्री आणि पुरुष यांच्या परंपरांनी दिलेल्या भूमिका, प्रतिष्ठा (पुत्रप्राप्ती इ.) ती स्वीकारते आणि त्याचबरोबर स्त्री व पुरुषांच्या वर्तनात आढळणाऱ्या अनैतिक बाबींवर ती आघातही करते. वासनांध आणि भ्रष्ट भूमिकेपासून समाजास वाचवण्याचा तिचा प्रयत्न लक्षात येतो. वेळप्रसंगी तिनं भ्रष्ट वासनांध पुरुषाचा कडक समाचार घेतल्याचं दिसतं.

गीतांमधून प्रकट होणारी लोकस्त्री आपल्या चारित्र्य संदर्भातून सतर्क असल्याचं अनेक गीतं सांगतात. पुरुषाच्या उडत्या नजरा कशा धुडकावून घ्यायच्या याचं बाळकडू ही गीतं देतात. “मिजासखोरीचा गडी हा की बसला विहिरी कट्ट्यावरी.. पाणिया जात्या नारी थुंक त्याच्या ग जिनयावरी.. अंच्याळू चंच्याळू पापिया पुरुषाची नदरू.. भल्याच्या गे लेकी गेला वाच्यानं पदरू..” (नदरू - नजर) पुरुषाचं भ्रष्ट वर्तन तिला सहन होत नाही. स्त्रियांना आपलं चरित्र जपत राहायचा सल्ला ती देते. स्त्री आणि पुरुषांनी समतोल राखून शुद्ध स्वरूपाचा समाज जतन करायचा ही तिची भूमिका गीतांतून प्रकट होते.

लोकस्त्रीची समतोल साधणारी समाजशील संयमी नैतिक भूमिका पुढील गीत कशी प्रकट करते ते पाहू. स्त्रीनं आपल्या भल्याचा विचार हा केलाच पाहिजे आणि त्यासाठी ही लोकस्त्री एक शुद्ध ‘समाज’ नियोजित करत आहे, असं दिसतं. समतोलाचा तिचा आग्रह का आहे, त्याचंही चित्र तिनं प्रस्तुत गीतात स्पष्ट केलेलं आहे. आपल्याला समाज हवा आहे आणि हा समाज नुसता स्त्रियांचा नकोय. स्त्री आणि पुरुष या दोघांचा मिळून समाज असावा. त्यात वासनेपलीकडच्या नैतिक भूमिका महत्त्वाच्या असाव्यात, असं तिचं म्हणणं व्यक्त होतं. स्त्री आणि पुरुष यांच्या शरीरपातळीचा आणि सामाजिकतेचा नैतिक संबंध विचारात घेण्याची लोकस्त्रीची प्रस्तुती विलक्षण आहे. केवळ पुरुषाकडेच नेहमी बोट दाखवण्यापेक्षा आपण आपलं आत्मपरीक्षण करावं आणि त्यातून आपलं आत्मभानासह असणारं समाजभान निर्माण करणं तिला निकडीचं वाटतं. तिचा स्त्रीवाद हा जहाल स्त्रीवाद होत नाही, तो स्त्री आणि पुरुष मिळून एकत्रित करायच्या वाटचालीचा निर्देश करतो.

केळीच्या मळ्यासून नको जाऊ कलावंती
पुरुषावाचुनिया केळ्या जाल्यातू बाळवंती
वाटेनी वयला वडू वडाच्या बारा खोडी
पुरुषाची जात वेडी परनारीला लावि गोडी

शिपायाची ग नारू साहेबासंगं गेली
चामड्याची गादी केली तव्वा शालूची याद येली
बामणाची नारू चांभारासंगं गेली
चामड्याची गादी केली तव्वा शीलाची याद येली
(नारू - बायको, तव्वा - तेव्हा, येली - आली)

‘शालू’ आणि ‘शील’ या प्रतिमा तिच्या दृष्टीतून स्त्रीजीवनाची चिंता वाहणाऱ्या प्रतिमा आहेत. ‘चामड्याची गादी’ या प्रतिमेतून स्त्रीचं वस्तूपण, स्त्रीकडे पाहण्याची पुरुषाची वासनांध वृत्ती तिनं अधोरेखित केली आहे. प्रेम समजून स्त्रिया पुरुषाच्या फूस लावण्याला फसतात आणि जेव्हा त्यांना आपल्याला ‘चामड्याची गादी’ बनवून ठेवलं गेलं आहे, याची अनुभूती येते, तेव्हा पश्चात्तापाशिवाय अन्य मार्ग समोर नसतो. स्त्रीजन्माच्या नशिबी असलेल्या या पुरातन व्यथेचं तिचं चिंतन उद्बोधक आहे. या व्यथेचा स्त्रीच्या जात, स्तर या कशाशीही संबंध पोहोचत नाही, हे या गीतानं मर्मभेदकपणे निदर्शनास आणलेलं आहे. भारतीय समाजात विविध जातीय स्त्रीय पर्यावरणात स्त्री जरी विभागलेली असली तरी तिच्या वाट्याची निव्वळ ‘चामड्याची गादी’ होण्याची ही अनुभूती तिला ‘स्त्री’ म्हणून असणाऱ्या या एकस्त्रीय शरीरपातळीवर आणते. तिचे विशिष्ट अनुभवच तिचा ‘स्त्री-समाज’ हा विकास साधण्याचं काम करत असल्याचं आपण यातून पाहतो. समाजात स्त्री ही स्त्री आहे, तिची जातीय पातळी गौण आहे. प्रस्तुत लोकगीत लोकस्त्रीचं समाजशील असणं काय असतं, त्या संवेदनेचं असं नेमकेपण अधोरेखित करतं.

येथील गीतांतून प्रकटणारी लोकस्त्री ही बुद्धिमान व करारी आहे. तिला गावात एखाद्याचं नुकसान कोणत्या कारणानं होत आहे, हे अचूक कळतं आहे. ज्याच्यामुळे नुकसान होतं त्या घटकांबाबत तिच्या मनात तिटकारा असल्याचं दिसतं. तिच्या गावाचं नुकसान करणाऱ्या सावकाराला तिनं ‘गावगुंड’ अशी उपाधी दिलेली आहे.

अरे सावकारा गावगुंडा... गोरगरिबांची तूच न्हाय माया... तुज्या डोळ्यांपुढं निस्ता पैका दिशो... शेतकऱ्यास लुटून भरल्यास तिच्या खिश्शे...

असं स्पष्ट ठणकावणारं तिचं मन सावकाराचं मरण चिंतत आहे. कारण त्यानं स्वतःच्या स्वार्थापोटी दोन भावात कलह निर्माण केलाय, तो कोर्टात खोट्या सद्द्या करतो, दोन्हीकडची मलई खातो, या प्रकारच्या गावगुंडांची वर्तनव्यवस्था तिनं आपल्या निशाणावर आणलेली आहे. हे गावगुंड गावाचं समाधान नासवत आहेत, दोन भावाभावांतून ते भांडण लावत आहेत आणि ती विकोपाला जावीत असाच प्रयत्न करत आहेत. कोर्टात खऱ्याचं खोटं आणि खोट्याचं खरं करून दाखवण्याची त्यांची खोड या लोकस्त्रीनं अचूक हेरली आहे व त्यावर तिनं जे भाष्य केलंय ते

पाहण्यासारखं आहे. अशा सावकाराचा सर्वजण मृत्यू चिंतत आहेत, आणि “तू मरशील तेव्हा गाव होईल सुखी... हेच हाय बरं ज्याच्या त्याच्या मुखी” असं म्हणून त्याच्या मरणाची बातमी आल्यावर आपण पेढे वाटू असं म्हणण्याचं धाडस या स्त्रीत आहे. एका पातळीवर ही लोकस्त्री सक्षम जरूर आहे, पण घरात आणि दारात तिला दुय्यमच लेखण्याच्या पद्धती समाजात घट्ट होऊन बसल्या आहेत, याचाही ती खेद व्यक्त करायला विसरत नाही. खूप काही दृष्टीला दिसत आहे, पण त्याला थोपवण्याचा कोणताही शक्तीशाली धागा तिच्यासाठी पुरुषांनी ठेवलेला नाही, त्यामुळे तिचा जीव उबगला असावा.

म्हणून ती म्हणत असावी,
“जीव माझा जडू... आका खल्यानी देवा जाऊ... आका विझव माझा जीवू... म्हास्तीस दिवा लावू...” (खल्यानी - कोणत्या)

लोकस्त्रीच्या यातना समजून घेणारं लोकदैवत म्हणजे मारुती. दैवतशास्त्र आपण विचारात घेत गेलो (देवतांमध्येही प्रतिष्ठित देवता आणि लोकदेवता हे स्तर व वर्गभेद आढळतात.) की, लोकपातळीवरील स्त्रीच्या मारुती या दैवतावर असणाऱ्या श्रद्धेचा अर्थ समजू लागतो. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेत लोकस्त्री अगतिक आहे आणि तिचं मारुती हे दैवतही अगतिक आहे. पण इथं एक वैशिष्ट्य असं की, ‘जीव जड झालाय’ ही तिची अवस्था मारुतीशीच संवादित होऊ पाहते. या प्रतिमेतून संपूर्ण सामाजिक व्यवस्थेवर वर्चस्व प्रस्थापित करणाऱ्या प्रवृत्तीचा तिला निर्देश करायचा आहे, याचं प्रकटीकरण होत आहे असं वाटतं. मारुती या लोकदैवतासमोर स्त्रीनं ‘दिवा लावणं’ ही कृती मोठी अन्वर्थक कृती होते. ती जागी आहे म्हणून तर ती मारुतीला दिवा लावून जागवू पाहते आहे. विकृत वासनेतून मुक्त अशी अवस्था (मारुती) जागृत शक्तीत परावर्तित झाली की, समाजात हव्या असलेल्या दुरुस्त्या तिला शक्य वाटतात. जागृतीचीसुद्धा परस्परपूरकता लक्षात येणाऱ्या या लोकस्त्रीचं प्रकटणारं सामर्थ्य आपण लक्षात घ्यावंच असं आहे. ‘दिवा लावणं’ ही लोक गीतांतील प्रतिमा अंधार असल्याची जाणीव आणि तो दूर करण्यासाठी सुरू असणारी जागृती याचं प्रतीक असं मानलं पाहिजे. ‘अक्का’ हे जे संबोधन या संवादरूपी लोकगीतानं केलंय त्यातून तिचा अन्य स्त्रियांशी असणारा भगिनीभाव अधोरेखित होतो. आपल्या या जागृती साधण्याच्या कृतीत तिंनं इतर स्त्रियांना सहभागी करून घेतलं हेही लक्षात घ्यायचं आहे. ग्राम/लोकदैवतावर तिच्या श्रद्धा आहेत. त्यामध्ये यल्लमा, आई इट्टलाई, म्हादेवाची पिंडी, सातूबाई, मंगाई इ. अनेक ग्रामदेवतांवर रचलेली अनेक गीतं या परिसरात आहेत. ही लोकस्त्री सश्रद्ध जरूर आहे, पण ती अविचारी दिसत नाही. ती दुर्बलही दिसत नाही. शिवाय तिच्यात सडेतोडपणा असल्याची

प्रचितीही अनेक गीतं देतात.

“पाच फड्याचा नागोबा
पडला माझ्या पायावर
दीर म्हणे वहिनी
झिजली जोडवी कशानं
तुमचं काय ते घेणं
घडीवलं आमच्या बापानं”

असं धडधडीत उत्तर तिला देता येत आहे. अर्थात या गीतातील ‘पाच फड्याचा नागोबा’ किंवा ‘झिजलेली जोडवी’ या प्रतिमांमध्ये आपल्याला समाजात शतकानुशतकं चालत आलेल्या सांस्कृतिक व्यवस्था आणि अकृत्रिम निखळ स्त्रीत्व यामधील असणारा केवळ स्त्रीलाच ज्ञात असणारा सामना लपलेला आहे की काय, असाही प्रश्न पडतो.

एकूण नागपंचमी या सणाची गीतं समाजसंस्कृती आकारास आल्यावरही त्याही आधीच्या स्त्रीजीवनासंबंधीच्या मुळातील कथांचे स्पर्श आपल्याला राखत असावीत. समाजातील प्रत्येक अठरापगड गावगाड्याशी हळूहळू लोकस्त्री कशी एकजीव झाली त्याचीही प्रचिती ही गीतं देतात.

“आगे लोहाराच्या मुली
येगे नागू खेळू जाऊ
येगे बडग्याच्या मुली
येगे नागू खेळू जाऊ” (बडगी = सुतार)

असं म्हणत ही कन्या मयुरी नाग खेळायला निघाली, तिंनं आधी आपल्या आईला “आई मिया नागू खेळू जातो, मिया नागू खेळू जातो” असं सांगितलेलं आहेच. व्हन्नीचं (वहिनी) नवं कोरं लुगडं नेसून ती गेली, आईनं सूचना दिली होती की, लुगडं भिजवशील तर भावजय शिव्या देईल आणि भाऊ तर जीवे मारील...

बेळगावात नागपंचमीच्या सणाला खास मुलीचं कौतुक म्हणून घरीदारी झोपाळे बांधून देण्याची पद्धत अजूनही आहे. आम्ही त्यावर बसून उंच उंच झोके घेत गाणी म्हणत असू. त्यातील अनेक गाणी या लेखाच्या निमित्तानं डोक्यात भिरभिरताहेत, पण आईकडून शिकलेल्या त्या एका गाण्याची नोंद समाजनीती निर्मिती संदर्भातून सूचक आहे, म्हणून करावीशी वाटते. प्राचीन - अतिप्राचीन काळात जिवंत संचार करत असलेल्या या परिसरातील लोकस्त्रीचं चित्र स्पष्ट करून देणारं हे गाणं पाहिलं की, निश्चितपणानं लोकस्त्री ही अनेक कळांनी कशी युक्त होती ते स्पष्ट होतं. त्यातून स्त्रीची वैशिष्ट्यपूर्ण अशी तिची समाजशीलता बोलकी होऊन आपल्या सामोरी येते.

“आमच्या पड्ड्यात तुमच्या पड्ड्यात काळी माटी

(कृपया पान क्र. १९ पहा)

(पान क्र. १३ वरून)

काळी माटी

ती माटी देलो कुंभारास, कुंभारास
कुंभारानं माज गाडगी देल्यान, गाडगी देल्यान
ती मिथ्या भावीत टाकलो भावीत टाकलो
भावीन मांज पाणयं देलीन पाणयं देलीन
ती पाणयं मिथ्या आळ्यास घाटलो, आळ्यास घाटलो
आळ्यानं माज वाळकू देल्यान वाळकू देल्यान
ते मिथ्या गायीस घाटलो गायीस घाटलो
गायीनं माज दूध देलीन दूध देलीन
दूध ते गवळ्यास घाटलो गवळ्यास घाटलो
त्येनं माज पैशे देल्यान पैशे देल्यान
पैशाची मिया त्या आंगी हाणलो आंगी हाणलो
आंगी हाणली नागास घाटलो नागास घाटलो
नाग पडला मळ्यात आणि गणपती पडला तळ्यात''

(माटी - माती, गाडगी - मडकी, देल्यान - दिली, मिथ्या

- मी, भावीत - विहिरीत, घाटलो - घातले, वाळकू - काकडी,
देलीन - दिले, हाणलो - आणली.)

हे गीत अन्वर्थक गीत आहे. त्यामधून लोकस्त्रीची कृती तत्परता तर दिसतेच; पण समाजव्यवस्थेत कार्यरत असलेली विशिष्ट अशी प्रवृत्ती तिच्या चांगली लक्षात आलेली आहे, हेही त्यातून स्पष्ट दिसतं. हे गीत स्त्रीनंच रचलं आहे, यात काहीच शंका नाही. कारण याची भाषा ही खास बेळगावी लोकपातळीवरील स्त्रीच्या तोंडी असलेली बोली आहे. या परिसरात स्त्रीच्या तोंडीही पुल्लिगीच क्रियापदं असतात आणि वाक्यरचना ही कन्नडप्रमाणे कर्तरी प्रयोगात्मक असते. ही कर्ती स्त्री मोठी कृतिशील असल्याचं हे गीत सांगतं. ते रचणाऱ्या स्त्रीनं माती, कुंभार, गाडगं, विहिरी, आळे, वाळूक, गाय, दूध, गवळी, बाजार, वस्त्र (आंगी), मळा आणि तळे, नाग आणि गणपती या मिथकीय पौराणिक प्रतिमांतून एक सलग अशी व्यवस्थेतील वास्तवाशी संवादी पातळीवरून भिडण्याची तिची क्रियाशीलता प्रकट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. इथं प्रस्थापित रचनेनुसार या सर्व प्रतिमा कार्य करत आहेत. इथं माती आहे आणि कुंभार आहे. माती आणि कुंभाराचे ठरावीक नैसर्गिक असे संबंध आहेत. कुंभारानं दिलेलं गाडगं स्त्रीनं विहिरीत टाकलं आहे. ही कृती स्त्रीची स्वतंत्र बुद्धिमत्ता निदर्शित करते आहे. मग विहिरीनंही तिला पाणी (हा शब्द अनेक वचनी शब्द आहे. ही विहीर अनेक प्रकारांच्या पाण्यांनी भरलेली...) देण्याचं आपलं कर्तव्य पार पाडलं. मग आता त्या पाण्याचं ती काय करेल? व्यर्थ जाऊ द्यायचं नाही, हा तिचा स्वभावधर्म असावा. त्यामुळे ते पाणी तिनं 'आळ्या'ला घातलं. मग आळ्यानं परतफेड केली, तिला

फळ म्हणून वाळकू दिलं. तिनं ते 'गायी'स चारलं आणि त्या बदल्यात गायीनं आपला धर्म निभावला, तिला दूध दिलं. आता या दुधाचं स्त्रीनं काय केलं? तर ते गवळ्यास दिलं. पण हा गवळी नव्या व्यवस्थेत निर्माण झालेल्या व्यापारी प्रवृत्तीचं निदर्शन करतो. त्यानं दुधाच्या बदल्यात दुसरी अन्य निकडीची वस्तू तिला देण्याऐवजी पैसे दिले. बदललेला अर्थव्यवहार इथं अधोरेखित झाला. हा व्यवहारी युगाचा प्रारंभ आहे का? (बेळगाव हा जुन्या काळापासून व्यापाराचं केंद्र असल्याचं सर्वश्रुत आहेच. तर व्यापारी प्रवृत्ती आणि पुरुष यांचं असं समीकरण या गीतात आढळतं. त्यावरचं लोकस्त्रीचं हे भाष्य नक्कीच वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.) एका वस्तूच्या बदल्यात दुसरी जीवनोपयोगी वस्तू हा जीवन व्यवहार मागं पडलेल्या दिवसातलं सामाजिक वास्तव हे गीत सांगत आहे का? तिला गवळ्यानं पैसे दिलेत. येथे 'गवळी' ही प्रतिमा कोणकोणत्या अर्थाकडं आपल्याला नेईल? मग जीवन व्यवहारात पैसे आल्याबरोबर, 'बाजार' आला, 'अंगी' आली. सहजता नैसर्गिकता लोपून तिथं वस्तूवादी प्रदर्शनीय कृत्रिमता शिरली. (खलील जिब्रानची कुठल्याशा तळ्याच्या किनारी 'वस्त्रे' उतरवून पाण्यात पोहत असलेली 'सुंदरता' आणि तिची वस्त्रे आपल्या अंगावर लगबगीने चढवून निघून गेलेली 'कुरुपता' ही कल्पना आठवली. पैसे, व्यापार, वस्त्रे यांची संगती लक्षात येणारी आपल्याकडील लोकस्त्री प्रतिभावान आहे.) असं होताच 'नाग' आणि 'गणपती' या प्रतिमा समाजव्यवस्थापनेतील विशिष्ट अवस्था निदर्शित करणाऱ्या झाल्या. इतकं सारं लोकस्त्रीच्या चिंतनक्षेत्रात सामावलेलं असतं तर!

तर जेवढं आपण लोकस्त्रीचं अंतरंग या प्रकारच्या अनामिक प्रतिभासंपन्न लोकस्त्रीनं रचलेल्या गीतांतून उलगडू तेवढं आपल्याला उद्बोधक दर्शन घडत जाईल. तिच्या छुप्या सक्षमतेची प्रचिती सर्वांना बळ देत जाईल.

शोभा नाईक, बेळगाव
sanaik96@yahoo.co.in

पुढील
अंकात

विशेष ओळख - परिमल चौधरी - संजीवनी कुलकर्णी
स्त्री हृदयाचा मनस्वी भाष्यकार - शरच्चंद्र चट्टोपाध्याय -
सुप्रिया सहस्रबुद्धे
नव्या वर्षात बरंच काही मवं